

Діаметр кільця – 2,0 см. Товщина дроту – 1,0 см.

В культурному шарі VI виявлені залишки давньоруської споруди та низка господарських ям, які за керамічним матеріалом та стратиграфією датувалися другою половиною XII – початком XIII ст.

Таким чином, за стратиграфією, характерним особливостям обряду та предметам інвентаря (іконка з зображенням Ісуса Христа-Еммануїла) поховання можна датувати кінцем XII – першою половиною XIII ст. Воно належало літній жінці, яку, за складом поховального інвентаря, слід віднести до заможної верстви давньоруського суспільства.

Інвентарні поховання досить рідко фіксуються на території давньоруського Подолу. У 1971 р. під час прокладання Оболонської гілки метрополітену в районі Контрактової площі було виявлено дитяче поховання в труні-колоді. Біля шиї було знайдено намисто, яке складалося з бурштинової підвіски трапецієподібної форми (молот Тора?) і восьми намистин, виготовлених з кольорового скла та пасти (Рис. 6). Автори розкопок пов'язують знахідку з дружинною епохою [1, 46; рис. 26].

Інвентарні поховання також виявлені під час археологічних досліджень 1983–1984 рр. на вул. Хорива. Під час рятувних робіт відкрито міський могильник XI ст. (Рис. 7) [7, 47, 100, рис. 56].

Більшість подільських поховань позбавлені будь-якого інвентарю, палеоантропологічні дослідження кісткових решток вказують на низький соціальний статус похованих, вочевидь, на могильниках Подолу Києва ховали представників нижчих соціальних верств давньоруської столиці – портових робітників та особисто залежних людей [5, 465–466]. Заможних киян, скоріше за все, ховали при подільських церквах та на кладовищах Верхнього Києва [3, 192]. Поховання заможної жінки, не пов'язане з храмовою спорудою, не узгоджується з традиційними рамками поховальної обрядовості населення Києва. Знахідка його у портовій частині Подолу може вказувати на некийське походження померлої жінки.

Посилання

1. Гупало К.М., Толочко П.П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. – К., «Наукова думка», 1975. – С. 40–79.
2. Івакін В.Г. Дерев'яна культова споруда та могильник давньоруського часу на київському Подолі // Чернігівській старожитності. – Вип. 1. – Чернігів, 2008. – С. 229–233.
3. Івакін В.Г. Археологічна карта поховальних пам'яток давньоруського Подолу Києва // Древности 2012. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Вип. 11. – Харьков: ООО «НТМТ», 2012. – С. 188–197.
4. Зоценко В.М., Сагайдак М.А., Івакін В.Г., Тараненко С.П., Каравайко Д.В. Звіт про археологічні дослідження Подільської постійно-діючої експедиції влітку – восени 2007 р. за адресою вул. Набережно-Хрещатицька, 1а // НА ІА НАНУ. – С. 3–32.
5. Козак О., Івакін В. Могильники Київського Подолу XI – XIII ст. за даними палеоантропологічних досліджень // Funeraria Lednickie. Spotkanie 14. – Poznan, 2012. – S. 457–469.
6. Колчин Б.А., Хорошев А.С., Янин В.Л. Усадьба

новгородского художника XII в. Москва: «Наука», 1981. – 168 с.

7. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.

8. Сергеева М.С., Сагайдак М.А., Пефтіць Д.М., Гречко Д.В. Звіт центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9 у 2008 р. // НА ІА НАНУ. – С. 1–133.

Івакін В.Г. Женское погребение из раскопок Киевского Подола

В статье подаются новые археологические исследования на территории Киевского Подола в 2012 г. Рассматривается стратиграфическая ситуация на спасательном раскопе, характеризуется разнообразный археологический материал. Особое внимание уделяется найденному древнерусскому погребению состоятельной женщины. Проанализированы предметы инвентаря из женского захоронения, самым интересным из которых является медный медальон с изображением Христа Эммануила. Прямая аналогия этой находки была обнаружена во время археологических исследований прошлого века в Новгороде Великом. Статья включает перечень находок древнерусских инвентарных захоронений за всю историю исследований Подольского района Киева.

Ключевые слова: Киевский Подол, стратиграфия, погребение, инвентарь, христианство.

Ivakin V.H. Female burial from Kiev Podil excavations

The paper submitted new archaeological research in the Podil of Kiev in 2012. Examined the stratigraphic situation at the saving excavation, characterized various archaeological material. Particular attention is paid to the burial of wealthy woman. Analyzed inventory items with female burials, the most interesting of which is a copper medallion with the image of Christ Emanuil. The direct analogy of this finding was discovered during archaeological investigations of the last century in Novgorod the Great. The article includes a list of finds ancient burial inventory studies in the history of Kyiv Podil district.

Key words: Kyiv Podil district, stratigraphy, burial, inventory, Christianity.

17.03.2014 р.

УДК 902.2 (477.41) «11/12»

Д.В. Бібіков

ВИШГОРОДСЬКИЙ «КВАРТАЛ МЕТАЛУРГІВ» XII–XIII СТ. У СВІТЛІ НОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена унікальній системі виробничих, житлових та господарських споруд XII–XIII ст., дослідженій у східній частині Вишгородського городища. Протягом 2012–2013 рр. Вишгородською археологічною експедицією були вперше за останні тридцять років проведені планові розкопки ремісничого кварталу. Було закладено три розкопки, котрі приликали до розкопів 1930-х рр. Виявлені матеріали свідчать про безперервне заселення ділянки з XII до XIV ст. Дослідження 2012–2013 рр. дозволяють уточнити датування «кварталу металургів» та його планувальну структуру.

Ключові слова: Давня Русь, Вишгород, «квартал металургів», археологічні дослідження.

Назву «квартал металургів» отримала в літературі унікальна система виробничих, житлових

та господарських споруд XII–XIII ст., досліджена у східній частині Вишгородського городища. Назву можна вважати умовною, так як поруч із залізоборним ремеслом тут були представлені, хоча і меншій мірі, ювелірне, ковальське, скловарне, косторізне та ін. Дана ділянка розташована уздовж схилу плато, на відстані 150–200 м на схід та північний схід від церкви свв. Бориса та Гліба. Ділянка порізана багатьма ярами, внаслідок чого утворилися мисовидні виступи. Ще в середині минулого століття дослідники відзначали сильний ступінь зруйнованості східного краю городища внаслідок зсувів та обвалів [3, 14]. На одному з виступів у 1934 р., окрім наявності давньоруського культурного шару, зафіксовано рештки насипу, вірогідно – східного валу городища [1, 70]. Перевірити це припущення вже не вдасться, проте очевидно, що схил городища з давньоруського часу значно оплив.

Дана ділянка вперше привернула увагу археологів у 1934–1937 рр., коли Вишгородською експедицією Інституту історії матеріальної культури (Київ) і Державного історичного музею (Москва) під керівництвом Ф. Козубовського, а згодом – Т. Мовчанівського, були проведені дослідження на східних урвищах над Дніпром [6, 103]. Вперше майстерні тут було виявлено в 1935 р. на ділянці найбільш північного мисовидного виступу плато, розкопаного повністю (шурф Д). Досліджено залишки трьох напівземлянок, розташованих по лінії захід–схід. Одна напівземлянка, розмірами 4×3 м, мала велику піч, біля якої знайдено близько двох десятків шлаків та чотири злитки свинцю. На вогнищі (імовірно – зруйнованому горні) другої напівземлянки, також забитому шлаками та злитками свинцю, виявлено глиняну лячку та свинцеву пластину, котра за призначенням могла являтися подушкою для тиснення щитків колтів і може датуватись початком XIII ст. [8, 301]. Ще кілька зруйнованих вогнищ (горнів?) знаходились поблизу споруд. Тут знайдено три ювелірних зубила та ряд інших знарядь. Трохи південніше (шурф Ж) виявлено залишки двох житлових майстерень. На виробничий характер споруд вказують знахідки великої кількості шлаків, криць, злитків свинцю, мідних пластин, а також трьох ювелірних зубил та двох стулок мідних енкалпціонів першої половини XIII ст. Дослідження наступних років установили, що споруди знаходились уздовж східного краю городища двома рядами, розташованими на відстані 10–15 м один від одного. Смугу незабудованої площі між рядами дослідники розглядають як залишки вулиці. Вищеописані комплекси належали до зовнішнього ряду, котрий найбільше постраждав від зсувів. Далі на південь (розкоп 4/1937) в цьому ж ряду розташовувались житлова споруда розмірами 3,6×3,3 м та дві спо-

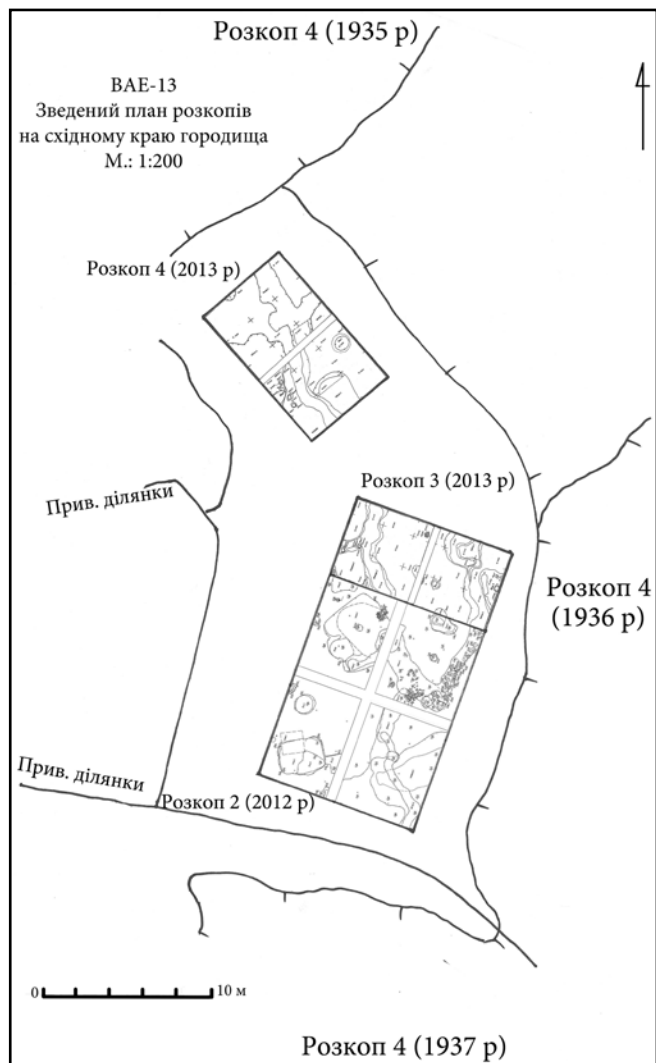

Рис. 1. Зведений план розкопів 2012–2013 рр. у східній частині Вишгородського городища

руди виробничого характеру. В заповненні однієї з них, що мала розміри 4,5×4 м, окрім криць, шлаків та злитків свинцю, виявлено уламки керамічного посуду із застиглими мазками емалі різних кольорів та краплями срібла. Поруч було знайдено бронзовий штамп для виготовлення прикрас та ювелірне зубило. Друга споруда, розмірами 2,7×2,5 м, являлась скловарною майстернею, про що свідчать знахідки скловидних шлаків, злитків свинцю, шматка сірки та глиняного тигелька зі слідами поливи. Найпівденнішими спорудами внутрішнього ряду були двокамерне житло-майстерня, де, вірогідно, відбувалась цементация заліза у горщиках-муфелях, та напівземлянка, в заповненні якої знайдено скловидні шлаки та олово. В ще одній двокамерній житловій споруді (розкоп 4/1936) могла розміщуватись косторізна майстерня. Далі на північ (розкоп 4/1935) були розташовані ще дві напівземлянки. Одна з них мала житловий характер, а друга – виробничий, про що свідчать знахідки шлаків і руди в заповненні споруди та двох ювелірних молоточків

– поблизу неї. Крім напівземлянкових приміщень, розкопки 1935–1937 рр. виявили кілька утрамбованих майданчиків із залишками печини та великою кількістю матеріалу. Вірогідно – це сліди наземних споруд [7].

Головний розкоп Вишгородської експедиції ІА АН УРСР 1947 р. під керівництвом В.Й. Довженка мав розміри 52×12 м і примикав до розкопів 1935–1937 рр. з південного заходу. Тут також виявлено кілька наземних та заглиблених споруд виробничого характеру. В центральній частині розкопу було зафіксовано залишки наземної споруди розмірами $4,8 \times 2,8$ м, призначення котрої встановити не вдалось. Матеріал із заповнення споруди датується XI–XII ст. Її долівка перекривала залишки напівземлянкового приміщення розмірами $3,2 \times 2,7$ м з піччю виробничого призначення. На думку автора розкопок, вона являло собою металообробну майстерню коваля або ювеліра. Керамічний матеріал із заповнення напівземлянки не відрізнявся від матеріалу з наземної споруди. За кілька метрів на північний схід від обох об'єктів виявлено ще дві напівземлянки, розмірами $3,0 \times 2,5$ м та $3,2 \times 2,3$ м відповідно, перша з яких перекривала другу. До обох споруд із заходу примикали великі ями від горнів для добування заліза з руди. В самих напівземлянках могла відбуватись проковка заліза [2, 4–11]. Таким чином, виявлено цілий комплекс виробничих споруд. Залізо, отримане сиродутним способом, могло проходити подальшу обробку в розташованих поруч майстернях. Поруч було знайдено амфору київського типу з клеймом у вигляді знака Рюриковичів.

У 1972 р. В.В. Чумаченко на чолі Вишгородського загону Середньодніпровської експедиції ІА АН УРСР заклав у північно-східній частині городища траншею довжиною 64 м. Вона була орієнтована за віссю захід–схід і східною частиною примикала до розкопу 1936 р. В місці, де в чорноземному шарі з'явилися плями глини, за 50 м від краю плато, закладено розкоп № 1 розміром 10×10 м. Тут виявлено частину житлово-господарського комплексу XIII ст. [10].

Потягом 1979–1981 рр. Вишгородським загonom Київської постійно діючої експедиції ІА АН УРСР під керівництвом В.М. Зоценка було продовжено дослідження садиби, виявленої в 1972 р. Як бачимо, дана ділянка не входила до «кварталу металургів», а її мешканці належали до заможної верстви вишгородського населення XII–XIII ст. Крім того, у 1979 р. В.М. Зоценко розкопав залишки залізоплавильної майстерні біля східного краю плато південніше розкопу 1947 р. (розкоп 2). Споруда мала підтрикутну форму із заокругленими кутами. Її розміри становили $1,78 \times 0,42$ м. У нижній частині заповнення виявили

два крупні шматки шлаку, утвореного в результаті сиродутного способу отримання заліза. Значна частина культурних нашарувань на розкопі була зруйнованою траншеєю часів Другої світової війни [4; 5; 9].

За характером матеріалу, стратиграфічними даними та розташуванням більшість описаних комплексів являються синхронними, що і дозволяє об'єднати їх в спільну систему. Незважаючи на багаторічні дослідження, деякі питання, пов'язані з «кварталом металургів», досі залишаються відкритими. Не визначено, яку площу займав цей район (встановлено лише, що до ремісничого кварталу не входили території, розташовані за 50 м на захід від місця основних розкопок (роботи 1972, 1979–1981 рр.) та уздовж північного краю городища (роботи 1947 р.). Не вдалось прослідкувати динаміку розвитку району протягом XI–XIII ст. Уточнення потребують також його планувальна структура, датування комплексів, тощо.

Протягом 2012–2013 рр. Вишгородською археологічною експедицією ІА НАНУ під керівництвом В.Г. Івакіна та автора статті були вперше за останні тридцять років проведені планові розкопки у східній частині городища (рис. 1). Досліджувана ділянка займала найбільш східний виступ плато городища, площею близько 400 м^2 . Далі, в кількох метрах на схід, розташовувався розкоп 4 1936 р., проте він виявився майже повністю зруйнованим через обвали, внаслідок чого ділянка опинилась на краю плато. Так само, на північ від неї, знаходився розкоп 4/1935, а на південний схід – розкоп 4/1937; обидва також практично повністю обвалились. Таким чином, ділянка раніше примикала до площі розкопів 1930–х рр., котрі значно вплинули на формування сучасної лінії схилу. Її поверхня нерівна, спостерігається відчутне падіння в напрямку південного сходу (до краю плато). Ділянка була вільна від забудови та дерев і використовувалася господарями садиби під картопляний город.

Усього уздовж схилу плато закладено три розкопи: розкоп № 1 (2012 р.) мав розміри 13×10 м, розкоп № 3 (2013 р.) – 10×5 м, розкоп № 4 (2013 р.), – 10×6 м (рис. 2). Перші два з них примикали один до одного, третій розташовувався в 4 м на північний захід від них. Перша горизонтальна зачистка виявила фрагменти давньоруської та пізньосередньовічної кераміки, побутових предметів XX ст. На глибині $0,25\text{--}0,30$ м від сучасної денної поверхні виявлено ряд сучасних перекопів та систему траншей періоду Другої світової війни, котрі перерізували ділянку з півночі на південь. Середньовічні культурні нашарування були сильно пошкоджені кореневою системою та новітніми перекопами. Шар, що містив переважно кераміку XII – першої половини XIII ст., зберігся лише окремими плямами. Верхні

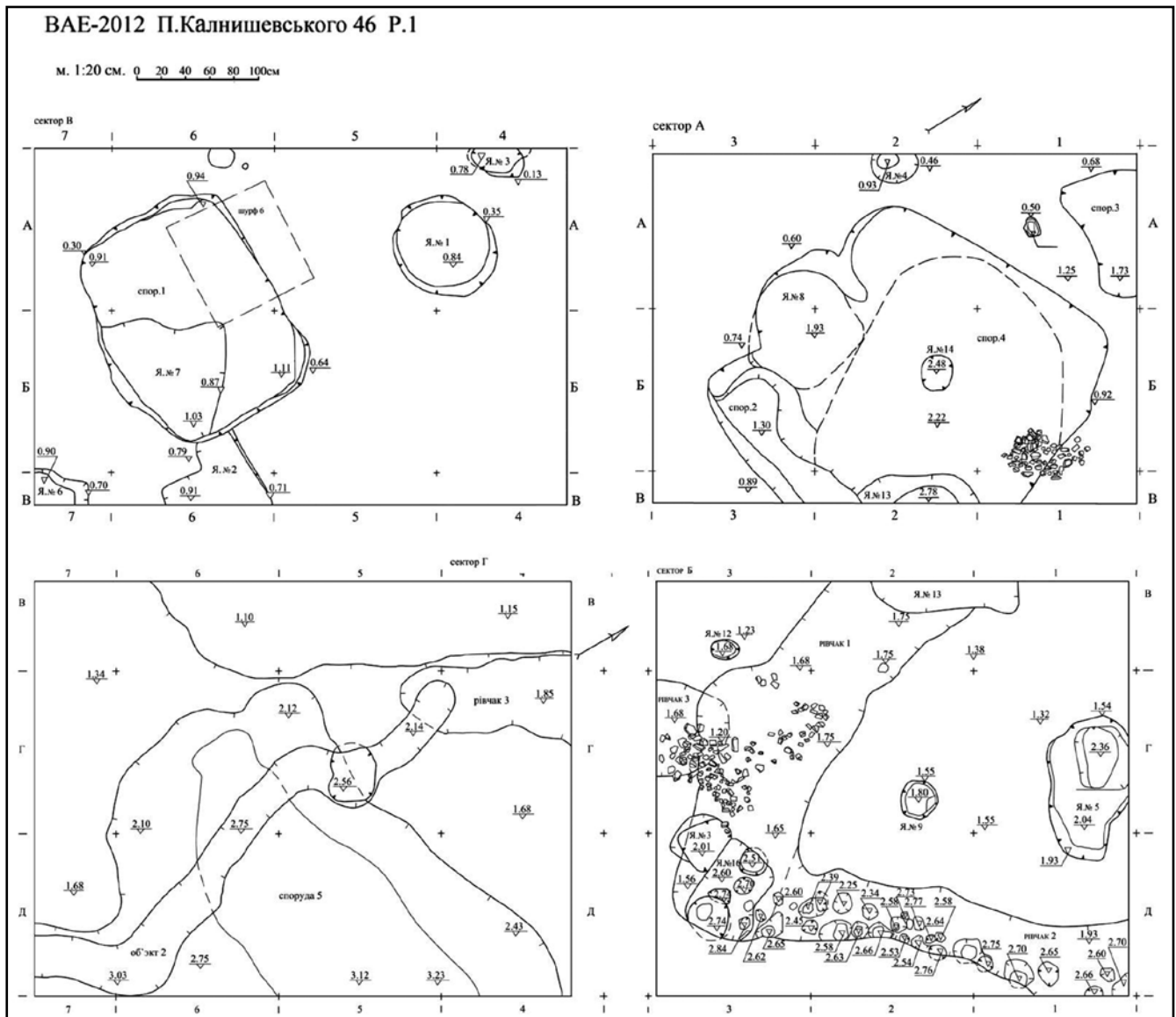

Рис. 2. Загальний план розкопу № 1. 2012 р.

шари містили досить велику кількість знахідок, характерних для цієї частини городища. Це – фрагменти скляних браслетів та посудин, шиферні пряслиця, залізні ножі, цвяхи, наконечники, фрагменти ключів та замків, тощо. Серед більш рідкісних знахідок – глиняна іграшка у вигляді фігурки вершника, два бронзових гудзика-бубонця та залізне писало. Ці категорії речей зустрічались і під час розкопок 1935–1937 рр. На рівні материка було зафіксовано плями заповнення напівземлянкових приміщень XII–XIII ст. та господарських ям, котрі їх супроводжували.

Серед давньоруських споруд найкраще збереглась споруда № 1 в західній частині розкопу № 1. Споруда підпрямокутної форми, розмірами 2,8 × 2,2 м. Поздовжніми стінами орієнтована за віссю захід–схід. Заглиблена в материк на 0,7 м. Стіни котловану вертикальні. Дно горизонтальне, кутових стовпових ям не виявлено. В заповненні споруди фіксуються два окремі горизонти, що можуть

відобразити два основних етапи її функціонування. Верхній – сіро-коричневий, слабо гумусований супісок – містив переважно кераміку XII–першої половини XIII ст. Нижнє заповнення являло собою світло-сірий супісок; з нього походили фрагменти кераміки XI–XIII ст. Також із заповнення походять фрагменти плінфи, шиферне пряслице, розтиральник, скляний браслет, два фрагменти скляних виробів, фрагмент ключа, поясне кільце та ще кілька фрагментів залізних виробів.

З південного сходу до споруди № 1 безпосередньо примикала яма № 2 – підпрямокутної форми, глибиною від материка 0,25 м. Ширина ями з північного сходу на південний захід – до 0,9 м; південно-східний край виходить за межі розкопу. Яма № 2 розташована паралельно споруді № 1 і примикає до останньої, тому може являтися конструктивним елементом споруди (вхід).

Споруда № 2 розташована в північній частині розкопу № 1. Її розміри – 4,0 × 3,5 м. Стінами

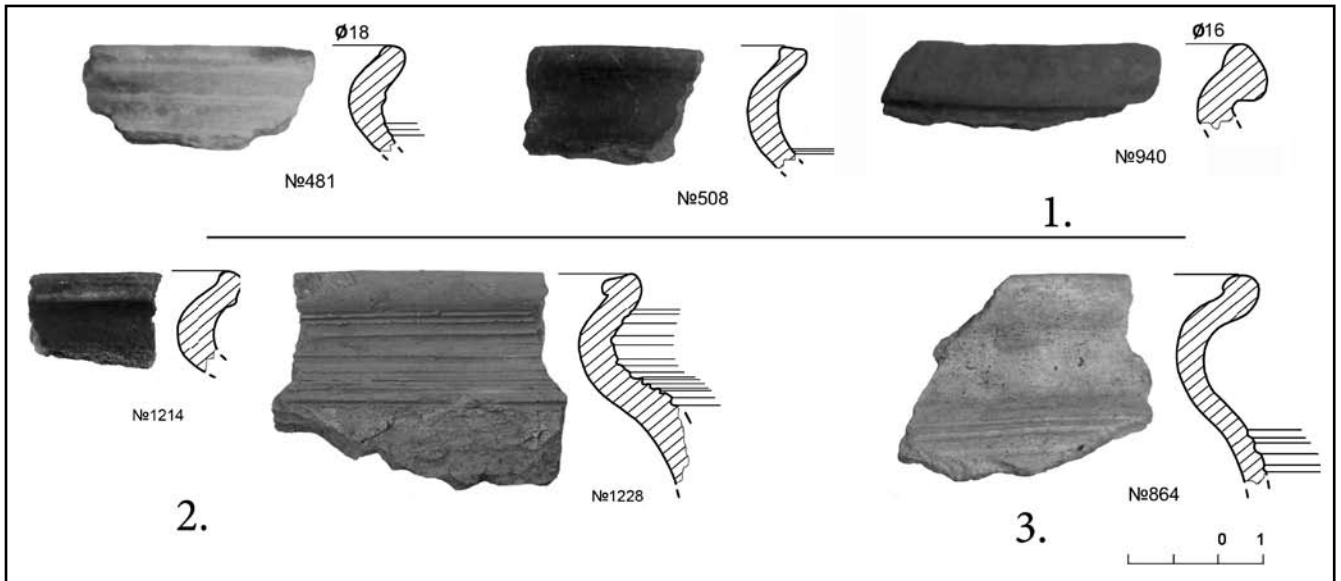

Рис. 3. Типи кераміки першої половини XIII ст. з об'єктів, виявлених на розкопках № 1, № 3:
1 – споруда №1; 2 – споруда №3; 3 – споруда №4.

орієнтована за сторонами світу, з незначним відхиленням на схід. Заглиблена в материк на 0,6–0,75 м. Стіни вертикальні. Більша частина споруди перерізана котлованом пізньосередньовічної споруди № 4 та двома господарськими ямами XVII–XVIII ст. Відносно добре збереглась лише південна частина. Тут уздовж західної стінки зафіксовано заглиблення до рівня 0,90 м, очевидно – запуск повздовжньої стіни. Заповнення споруди – світло-сірий, слабо гумусований супісок. Із заповнення походить наступний матеріал: кераміка XII–XIII ст., полив'яна плитка, фрагменти скляних виробів, два скляні браслети, кістяний гудзик, бронзова ліроподібна пряжка, залізний наконечник, цвяхи, ніж, інші залізні предмети. Оскільки не зафіксовано жодних залишків опалювальних споруд, споруда № 2 скоріш за все являється господарською. Мала зрубну конструкцію, при цьому вінця поздовжньої стіни були заглиблені нижче рівня підлоги. За матеріалом датується першою половиною XIII ст.

Поруч, в північному куті розкопу № 1, була розташована споруда № 3. В 2012 р. було досліджено південну частину споруди, довжиною 1,40 м з заходу на схід, заглиблену в материк на 0,5 м. Західну стіну, котра уходила за межі розкопу, прослідковано на 0,95 м. Матеріалу, окрім стінок керамічного посуду, виявлено не було. За стратиграфічними даними споруду датовано XIII ст. Дослідження споруди продовжилися у 2013 р. На розкопі № 3 довжину споруди № 3 з півночі на південь простежено на 2,40 м; з заходу на схід – на 1,90 м. Таким чином, її загальні розміри становили 3,35×1,90–1,40 м. Споруда мала підпрямокутну форму, дещо звужуючись в південній частині. Орієнтована стінами за сторонами світу. Північна та частина східної стіни споруди зруйновані

траншеями часів Другої світової війни. Північно-західний кут виходить за межі розкопу. Стіни споруди вертикальні. Підлога горизонтальна, зафіксована на глибині 0,60 м від рівня виявлення. Уздовж західної стінки зафіксовано заглиблення на 0,25 м, 0,15–0,20 м завширшки, – запуск повздовжньої стіни. Такий же запуск, глибиною 0,20 м, завширшки 0,12 м, виявлено уздовж східної стіни. В заповненні споруди фіксуються два окремі культурно-хронологічні горизонти. Верхній – темно-сірий, слабо гумусований супісок – містив кераміку XI–XIII ст. та XV–XVI ст. Нижній горизонт заповнення являв собою світло-сірий супісок; з нього походили фрагменти кераміки переважно XII–XIII ст. Фрагмент покриття XVII ст., очевидно, потрапив до заповнення споруди при засипці траншеї, котра її перерізала. Споруда № 3 мала зрубну конструкцію. Вінця поздовжніх стін зрубу, як і в споруді № 2, розташованій по сусідству, були на 0,25 м від рівня підлоги заглиблені в землю. Зважаючи на незначні розміри, а також відсутність опалювального пристрою, вочевидь, споруда використовувалась в господарських цілях. В північній частині споруди виявлено залишки двох опорних стовпів (ями №№ 6, 7), котрі могли бути її конструктивними елементами. За матеріалом датується першою половиною XIII ст.

Споруда № 5, виявлена в південній частині розкопу № 1, збереглась найгірше. Вона підпрямокутної форми, поздовжніми стінами орієнтована за віссю захід–схід. Південно-східна частина виходить за межі розкопу. З півночі на південь, за 1,2–1,4 м від західної стіни, споруду перерізає рівчак часів Другої світової війни, частково руйнуючи південну стіну споруди та її центральну частину. Довжина споруди № 5 з півночі на південь – 3,2 м. Вона заглиблена в материк на

1,5 м. Північна та південна стіни сильно оплили внаслідок новітніх перекопів, вертикальну форму краще зберегла західна стіна. Північно-західний кут споруди мав округлу форму і дещо виступав; можливо, тут знаходився опорний стовп. Північну стінку перекиває шар глини потужністю 0,15–0,3 м, можливо – залишки печі. Заповнення – сірий, слабо гумусований супісок. В заповненні виявлено керамічний матеріал XI – першої половини XIII ст. Також із заповнення походять фрагменти плиток (у т. ч. полив'яної), вудила, фрагменти плінфи та пірофіліту. Споруда № 5 мала каркасно-стовпову конструкцію і могла являти собою житлове приміщення. Стверджувально говорити про це, а зокрема – про наявність печі, не дозволяє поганий рівень збереженості споруди. За матеріалом споруди № 5 можна датувати першою половиною XIII ст.

Поруч зі спорудами досліджено вісім ям господарського призначення XII – першої половини XIII ст. (п'ять з них виявлено на розкопі № 1, три – на розкопі № 3), дві господарські ями другої половини XIII–XIV ст. (по одній на розкопах № 1 та № 4) та низку стовпових ям. Якщо ділянка розкопу № 1 була рівномірно насичена об'єктами давньоруської доби, то на розкопі № 3 вони зафіксовані лише в південно-західній частині. На розкопі № 4 об'єктів XII–XIII ст. не виявлено взагалі, хоча в культурному шарі матеріал цього періоду зустрічається у великій кількості.

Виявлені матеріали свідчать про безперервне заселення ділянки з XII до XIV ст. До давньоруської доби на розкопі 1 відносяться три господарські споруди та, можливо, одна житлова, стінами орієнтовані за сторонами світу.

На синхронність усіх виявлених споруд вказують як їх взаємне розташування, так і стратиграфічні дані. Крім того, у їх заповненні виявлено аналогічний керамічний матеріал. Так, в усіх чотирьох напівземлянках зустрічаються фрагменти вінець XIII ст., котрі характеризуються горизонтальнозрізаним верхом та закраїною, а також мають характерне оздоблення у вигляді поєднання горизонтального заглибленого орнаменту та насічок по шийці та плечу (рис. 3). Варто відмітити, що в багатьох комплексах, досліджених протягом 1935–1937 рр., також знайдено речі, котрі можна датувати першою половиною XIII ст. Це – свинцева матриця з напівземлянки, розкопаної в шурфі Д, полив'яний глечик з майстерні у розкопі 4/1937 та енкаліпсіони з напівземлянок у розкопі 4/1937 та шурфі Ж. Таким чином, період функціонування більшості споруд «кварталу металургів», на наш погляд, обмежується кінцем XII – першою половиною XIII ст.

Отже, досліджені нами господарські комплекси синхронні з об'єктами, розкопаними в 1935–1937 рр. та в наступні роки. Цей факт

дозволяє розглядати їх в рамках єдиної системи «кварталу металургів». Споруди № 2, № 3 та № 5 були розташовані приблизно по одній лінії з напівземлянками житлового і виробничого призначення, виявленими на північ і південь від них в розкопах 4/1935 та 4/1937. Всі ці об'єкти належали до внутрішнього ряду споруд «кварталу металургів». Однаковою є і орієнтація споруд.

Простежуються певні закономірності у забудові ремісничого кварталу. Зовнішній ряд складала переважно виробничі споруди. Лише одна напівземлянка в розкопі 4/1937 могла мати житлове призначення. Практично в усіх майстернях зовнішнього ряду обробка заліза була представлена поряд з литтям та куванням кольорових металів. Безпосередньо біля краю плато знаходились залізобобні горни. Комплекси зовнішнього ряду, котрі були пов'язані з найбільш вогнебезпечним виробництвом, були відділені від решти забудови широкою вулицею. Споруди внутрішнього ряду мали в основному житловий та господарський характер, хоча деякі житла служили одночасно і майстернями. Хоча ці споруди, без сумніву, належали до ремісничого району, інтенсивність виробництва тут була значно нижчою. На певну периферійність ділянки розкопів 2012–2013 рр. вказує і той факт, що культурні нашарування тут мали значно меншу потужність у порівнянні з розкопами 1934–1937 та 1947 рр. А кількість шлаків, знайдених на ділянці, різко збільшується з заходу на схід, в бік краю плато.

Тож можна припустити, що забудова ремісничого кварталу не була посадибною. На цей висновок наштовхує і той факт, що жодними розкопками у східній частині городища не виявлено залишків парканів, котрі фіксувались при дослідженні інших міських районів.

Дослідження 2012–2013 р. не дозволяють охарактеризувати основні етапи заселення східної частини Вишгородського городища в більш ранній час. Тут могли існувати наземні споруди, залишки яких не збереглися (під час досліджень часто зустрічались фрагменти керамічного посуду кінця X–XI ст.). Сліди подібних споруд фіксувались під час розкопок 1930–х рр.

Відсутність горілих нашарувань, прошарків попелу з вугіллям у заповненнях об'єктів (залишки вуглинок та попелу зафіксовані лише в одній із ям) можуть свідчити про те, що ця частина городища не постраждала від пожежі під час монголо-татарської навали 1240 р. Крім того, виявлено, хоч і у відносно невеликій кількості, керамічний матеріал та об'єкти другої половини XIII–XIV ст. Раніше культурний шар післямонгольської доби був зафіксований поблизу церкви свв. Бориса і Гліба.

Археологічні роботи 2012–2013 рр. значною

мірою доповнюють наше уявлення про історичну топографію Вишгорода в Середньовіччі. Остаточо вирішити спірні питання, пов'язані з «кварталом металургів», мають допогти наступні розкопки в даній частині городища.

Посилання

1. Довженко В.Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 64–92.
2. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода в 1947 г. – НА ІА НАНУ. – 1947/18.
3. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода // АП УРСР. – Т. III. – С. 14–28.
4. Зоценко В.Н., Пекарская Л.В. Отчет о раскопках Вышгородского городища в 1981 г. – НА ІА НАНУ – 1981/15.
5. Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1980 г. – НА ІА НАНУ. – 1980/17.
6. Козубовський Ф.А. Розкопи на території давнього Вишгорода // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури УАН. – Кн. 3–4. – К., 1935. – С. 103.
7. НА ІА НАНУ, ф. 20, арк. 1–73.
8. Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – М., 1948. – С. 301.
9. Толочко П.П., Зоценко В.Н. Отчет о раскопках Вышгородского отряда Киевской археологической экспедиции в 1979 г. – НА ІА НАНУ. – 1979/16.
10. Чумаченко В.В. Раскопки в древнем Вышгороде // АО 1973 г. – М., 1974. – С. 359–360.

Бибиков Д.В. Вышгородский «квартал металлургов» XII–XIII вв. в свете новых исследований

Статья посвящена уникальной системе производственных, жилых и хозяйственных сооружений XII–XIII вв., исследованной в восточной части Вышгородского городища. На протяжении 2012–2013 гг. Вышгородской археологической экспедицией были впервые за последние тридцать лет проведены плановые раскопки ремесленного квартала. Было заложено три раскопа, которые примыкали к раскопам 1930-х гг. Обнаруженные материалы свидетельствуют о непрерывном заселении участка с XII до XIV вв. Исследования 2012–2013 гг. позволяют уточнить датировку «квартала металлургов» и его планировочную структуру.

Ключевые слова: Древняя Русь, Вышгород, «квартал металлургов», археологические исследования.

Bibikov D.V. «Neighborhood of ironmakers» in Vyshhorod of XII–XIII century in a perspective of a new research

The article is devoted to a unique system of industrial, residential and outbuildings of XII–XIII century investigated in the eastern part of Vyshhorod settlement. Scheduled excavations of artisan quarter were provided during 2012–2013 by an archaeological expedition of Vyshhorod for the first time in thirty years. It was founded three excavations that were adjoined to excavations of 1930's. Revealed materials indicated permanent settlement area of XII up to XIV century. The research of 2012 - 2013 allows approximately clarify a date of «Neighborhood of ironmakers» and its planning structure.

Key words: Ancient Rus, Vyshhorod, «Neighborhood of ironmakers», archaeological research.

26.02.2014 p.

УДК 94(477):-043.865 «1195»

Martin Dimnik

PRINCE YAROSLAV VSEVOLODOVICH AND THE SUCCESSION CRISIS OF 1195

In 1195 the Monomashichi, Ryurik Rostislavich of Kiev, his brother David of Smolensk, and Vsevolod Bol'shoe Gnezdo of Suzdalia, demanded that Yaroslav Vsevolodovich and the Ol'govichi of Chernigov pledge never to seize from them or their descendants their patrimonies of Kiev and Smolensk. Yaroslav proclaimed bluntly that following Ryurik and David's death succession to Kiev would be determined by God's providence, that is, by military force. Significantly, in his negotiations with the Rostislavichi, Yaroslav was supported by Vsevolod Bol'shoe Gnezdo.

Key words: Yaroslav Vsevolodovich, Ryurik Rostislavich, Ol'govichi and Monomashichi's struggle for control of Kiev.

Yaroslav Vsevolodovich was one of the few Ol'govichi whom the accident of birth and good fortune allowed to climb to the pinnacle of power within the dynasty of Chernigov. The accident of birth placed him on the second rung of seniority in his generation. Nevertheless, he began his political career unassumingly by ruling the provincial domain of Ropesk located southwest of Starodub in the basin of the Snov' River. He is reported living there in 1159 [1]. His good fortune was to have his succession to Chernigov accelerated because, in 1176, his elder brother Svyatoslav vacated Chernigov and occupied Kiev [2]. Consequently Yaroslav did not have to wait for his brother to die before succeeding him to Chernigov. In 1194 Svyatoslav died in Kiev [3]. His last official act was to summon his co-ruler Ryurik to Kiev to succeed him. His death also generated Yaroslav Vsevolodovich's elevation to the status of the senior prince of the Ol'govichi. Thus, by outliving his brother he assumed seniority in the dynasty for four years.

In 1195, after occupying Kiev, Ryurik allocated towns in the Kievan lands to his Monomashichi relatives. Included among them was his son-in-law Roman Mstislavich of Volyn' to whom he gave five towns. Vsevolod Bol'shoe Gnezdo of Suzdalia, the senior prince of the Monomashichi, was furious for being ignored in the distribution and threatened retribution. Ryurik sought to appease him and persuaded Roman to relinquish the five towns to Vsevolod. On being given the five towns Vsevolod gave one of them, Torchesk, to Ryurik's son Rostislav, who was also his son-in-law.

Roman was furious when he learnt that Torchesk had been given to his brother-in-law Rostislav accusing Ryurik of wanting to give the town to Rostislav from the very beginning. Ryurik however reminded Roman that he had voluntarily surrendered the towns to Vsevolod and after that they were his to do with as he pleased. Roman, however, refusing to be reconciled with Ryurik formed an alliance with Yaroslav Vsevolodovich of Chernigov and persuaded him to seize Kiev. Yaroslav, whose father Vsevolod Ol'govich had been prince of Kiev, had a legitimate claim to the capital and was